

Föredrag Båstad 16 juni 2023

Som liten pojke växte jag upp i Småland på 1950-talet. Alltsedan jag börjat förstå att det fanns en värld även utanför Småland, har jag varit intresserad av Dag Hammarskjöld. När jag som svensk diplomat kom att ha det mina barn kallade den stora världen som arbetsfält, växte mitt Hammarskjöldintresse. Jag ska inte gå in på denna sak här, men jag skriver lite om det i min nyligen utkomna Hammarskjöldbok. När mina vänner insett att jag börjat djupdyka i Dag Hammarskjöld, har de ofta undrat om det verkligen behövdes en bok till om honom. Jag har tålmodigt förklarat, att det var ett slags politisk biografi jag ville skriva. Jag tänkte inte rikta sökarljuset mot hans andlighet, eller mot vad som hände när hans plan kraschade i Ndola, eller mot frågan om han hade något kärleksliv. Av det senare var jag ointresserad, åt andligheten och Ndola hade flertalet av senare års Hammarskjöldböcker givit stort utrymme.

Inte heller var jag säker på att jag hade några särskilda nycklar till hans andlighet. Även om en del teologer gärna ägnar sig åt politiken, ville jag inte trampa in på deras domäner. De frågor jag ställde mig handlade om Hammarskjöld som politiker. I takt med att jag kom längre i mitt arbete med boken blev jag mer osäker på om gränsdragningen mellan politik och andlighet var så enkel som jag hade föreställt mig. I slutänden bestämde jag mig för att i boken även komma med några reflektioner om hans inre och hans yttre liv.

Vad jag till min förvåning upptäckte var att även om Hammarskjöld i offentligheten aldrig gläntade på dörren till sitt inre, så fanns redan under hans livstid en del ledtrådar. Ja, han hade till och med under början av sin tid i FN i ett amerikanskt radioprogram talat om sin tro och sina andliga inspirationskällor. Och visst är det svårt att tänka sig att en generalsekreterare som talar om FN som en trons symbol, ett hoppets instrument och ett kärlekshandlingens ramverk inte läst Korintierbrevet? Ibland liknade Hammarskjöld FN vid en världslig kyrka. Det verkade man ha uppfattat i Vatikanen, för när påven Pius XII 1958 tog emot

Hammar skjöld i Rom kallade han FN:s generalsekreterare för sin "lekmannamotsvarighet".

Helgon och maktspelare är titeln på min bok. Det kan låta tillspetsat. Men faktum är att de engelska diplomaterna i sin rapportering hem till London på 1950-talet talade om Hammar skjöld som "påven vid East River". (East River är den flod i New York, där FN-skrapan ligger.) Den kritiska undertonen är tydlig. Hammar skjöld som FN-kyrkans överstepräst, som den ytterste uttolkaren av den skrift som är alla FN-diplomaters rättesnöre, FN-stadgan. Men kritiken blandades med beundran. En ung brittisk diplomat, som såg honom hantera de storpolitiska kriserna och många årtionden senare skulle bli sitt lands utrikesminister, skrev i sina memoarer att talet om en påves makt inte bara var tomt prat. "Trumpeterna ljöd inte när generalsekreteraren kom in i rummet. Han omgavs inte av ett myller av medhjälpare. Trots sin enkelhet var han en större gestalt med mer auktoritet än sina efterträdare."

När Hammar skjöld's andliga dagbok, *Vägmärken*, kom ut på 1960-talet, var överraskningen - liksom upprördheten - stor i Sverige. Bakom tjänstemannen och politikern visade det sig finnas en bekännande kristen, som också i stormaktspolitikens stormöga levde med sin Herre och sin bibel. Det heter ofta i de teologiska analyserna att *Vägmärken* inte är någon nyckel till Hammar skjöld och storpolitiken. Det är riktigt. Men lika obestridligt är att storpolitikens kalla vindar ibland viner över sidorna. Efter att de sovjetiska stridsvagnarna den 4 november 1956 tagit sig in i Budapest och slagit ner upproret mot kommunistregimen och den sovjetiska militära närvaron, noterar Hammar skjöld i *Vägmärken*: "Svaret gav sig självt: Jag tror att vi bör dö med anständighet så att åtminstone anständigheten överlever."

Under den kris i vilken Hammar skjöld skördade sina största diplomatiska framgångar, 1956 års Suezkris, var FN-förhandlingarna med Hammar skjöld i centrum som intensivast under den första veckan i november 1956. Det var då generalförsamlingen beslutade att för första gången skicka ut en fredsbevarande FN-styrka i fält. Hammar skjöld var igång nästan dygnet runt, och hans medarbetare månade om hans

sömn. De fann honom vid sitt skrivbord med en bibel. Vad läste han? Kanske dessa psaltarverser som återfinns i Vägmarkesnoteringarna denna novembervecka: "Jag lägger mig ner i frid och sover. Du, Herre, låter mig bo i trygghet." Och lite senare samma månad: "Omärkligt styrs våra fingrar så att ett mönster bildas när tråden slås in i väven." Följt av: "Någon lade skytteln i din hand. Någon hade ordnat trådarna."

Det är idag svårt att förstå den upprördhet med vilken man på många håll tog emot *Vägmarken*. Missförstånden var många. Olof Lagercrantz frågade sig i *Dagens Nyheter* om inte Hammarskjölds farliga dröm om "ett Guds rike av denna världen" ledde till "mänsklighetens förslavning" snarare än till dess befrielse. Den vanligtvis så sansade statsministern, Tage Erlander, tappade alla proportioner. Han antecknade i sin dagbok att *Vägmarken* skrämde honom. Hans slutsats var att Hammarskjöld tvingats bli politiker men inte haft politiska värderingar att stå på. Gudstron hade på ett olyckligt sätt kommit att ersätta den politiska grundsyn han saknade. Han frågade sig om en förstärkt Kristusidentifikation skulle ha kunnat göra Hammarskjöld till "en verkligt farlig människa". Denne skulle, kom Erlander fram till, ha kunnat skänka sina egna funderingar "en auktoritet långt mera oåtkomlig än Hitler kunde göra sin åskådning med koncentrationsläger och terror." I ett sekulariserat land präglad av religiös analfabetism var det många som uppfattade Hammarskjölds strävan att bli en Kristi lärjunge, en tanke med djupa rötter i Nya testamentet, just som Kristusidentifikation.

Där är vi inte idag. Jag vet inte om vår religiösa analfabetism är övervunnen - det tror jag kanske inte - men Hammarskjöld är uppburen och respekterad, inte bara för sin politiska gärning, utan också för sin andlighet och sina *Vägmarken*, ja, han var, försäkrade Mats Svegfors när vi högtidlighöll hundraårsminnet av hans födelse, till och med "den förste moderne svensken". Det beror inte bara på att vi idag är mindre religiöst avstängda än på tidigt 1960-tal utan också på att inte minst Svenska kyrkan upptäckt Hammarskjöld och *Vägmarken*. Åtminstone i den predikstol som jag ibland sitter under, nämligen Storkyrkans i Stockholm, citerar man ofta Hammarskjöld och *Vägmarken*. KG Hammar har fördjupat sig i Hammarskjöld som kristen mystiker och bidragit till denna Hammarskjöldrenässans.

Så långt är allt gott och väl. Jag tror att mystikern Hammarskjöld har något att säga moderna kristna, men jag tror att om vi ska ge oss i kast med honom, så måste vi inte bara ha mystikern Hammarskjöld utan också människan och statsmannen för ögonen. Här gäller det att inte förlora sin kritiska blick och att inte bli förledd av Hammarskjöld själv. Han var nämligen angelägen om att påverka den bild eftervärlden fick av honom. I det brev till vännen Leif Belfrage, som Hammarskjöld hade fogat till manuskriptet till *Vägmärken*, kommer han med det anmärkningsvärda påståendet att de här "anteckningarna", det vill säga *Vägmärken*, "ger den enda riktiga 'profile' som kan tecknas." Innan jag förklarar varför vi på denna punkt ska ta Hammarskjöld med en nypa salt, så vill jag påpeka att han även gjorde rätt stora ansträngningar för att påverka efter världens bild av hans politiska gärning. Många månader efter sina stora politiska kriser som generalsekreterare lade han ner mycket tid och möda på att dokumentera händelseförloppet och hur han själv och FN hanterat kriserna. Det säger sig självt att det finns skäl för historikerna att vara på sin vakt mot en sådan, i efterhand rekonstruerad bild av ett krisförlopp.

Det är farligt att läsa *Vägmärken* som ett vittnesbörd om människan Hammarskjöld. Den är ett vittnesbörd om hans tro, inte om hans karaktär. Den präglas av en obönhörlig stränghet och självkritik. En stor svensk teolog, Gustaf Aulén, tycker att "han blottar sitt inre liv med radikal öppenhet, fungerande som sin egen domare och obarmhärtigt fördömande allt som han betraktar såsom intolerabelt. Den dom han fäller är inte bara en dom över enskilda handlingar och attityder - domen avkunnas i själva verket över jaget i dess totalitet."

Men Hammarskjöld är en paradoxernas man. Lika skoningslöst rannsakande som han är i *Vägmärken*, lika långt hade han till självkritiken i sitt dagliga värv som generalsekreterare i FN. Han steg 1953 rätt in i storpolitikens stormvirvel, hade höga ambitioner att ge FN en större politisk betydelse och ställdes inför rader av svåra, näst intill omöjliga politiska vägval. Han kunde omöjligen träffa rätt beslut varje gång eller undvika felbedömningar. Men jag vet inte något exempel på att han kommit till slutsatsen att han kanske borde ha handlat på ett

annat sätt, eller på att han ens satt ett frågetecken för någon del av sin politiska krishantering. De som tyckte han borde ha tagit en annan väg eller fattat ett annat beslut avfärdade han som okunniga. Någon gång kunde han i efterhand se att FN hamnat i en svår kris. Men i så fall verkade det på något underligt sätt som om han själv inte haft så mycket med saken att göra. "Han (Hammarskjöld) tycker inte om att inte ha rätt", sade en diplomat till Joseph Lash, som skrev en av de första Hammarskjöldbiografierna. "Han kan 'bättre än någon annan klyva ett hårstrå för att visa att han är konsekvent'. När han känner att han måste ändra uppfattning så sker det undan för undan så att det inte ska märkas att han medger någonting." Självkritik är svårt. För Hammarskjöld gällde detta i ovanligt hög grad. Jag skriver en del om dessa saker i min bok.

Ibland, när jag talar med Hammarskjöldintresserade, kan det förefalla som om 1960-talets skepsis och kritik mot hans andlighet övergått i en kritiklös beundran. Vi vill gärna tro att den av andliga ting upptagne Hammarskjöld i stort och smått förmådde leva upp till den tro och de ideal han omfattade. Vi tappar vår kritiska blick. Ibland blir han en projektionsyta för våra egna uppfattningar. Ingen politiker tål att vi projicerar våra drömmar på dem eller helgonförklarar dem, inte heller Hammarskjöld.

Jag sade inledningsvis att jag under arbetets gång kom fram till att det inte var så lätt att göra den där gränsdragningen mellan den politiska gärningen och andligheten. Men man ska nog akta sig för att gå för långt i motsatt riktning, att se hans politiska verksamhet som ett uttryck för den kristne mystikerns förhållningssätt till världen och storpolitiken. Man kan inte komma in på den frågan utan att säga några ord om den store tysksjudiske filosofen Martin Buber. Hammarskjöld sökte upp honom mot slutet av 1950-talet när han skulle hålla ett anförande i England på temat "misstrons murar". Buber är upptagen av frågan hur man ska kunna radera dessa murar, hur man ska kunna lära sig att se på saker och ting med den andres ögon och nå fram till det Buber kallade en jag-du-relation. Hammarskjölds intresse för saken framgår både av hans offentliga uttalanden, av *Vägmärken* och av hans privata brev. Hans näre medarbetare Andrew Cordier har vittnat om hur man i sekretariatet diskuterade buberska teman.

Men det är stor skillnad mellan att se Bubers inflytande på Hammarskjöld och att tro att Hammarskjöld hade en närmast osviklig förmåga att försätta sig i ett buberskt tillstånd och på ett för honom eget sätt nå fram till motparten på andra sidan förhandlingsbordet. Som jag ser saken har man då tappat sin kritiska blick och kommit in på rena spekulationer. Vi saknar belägg för att Buber skulle ha något med Hammarskjölds i slutänden framgångsrika förhandlingar med den kinesiske regeringschefen Chou En-lai i Peking 1955 att göra. Inte heller vet vi om Hammarskjöld, när han den 17 september 1961 anträdde färden till Ndola för ett möte med provinsledaren Moise Tshombe, trodde att det var genom en bubersk relation till Tshombe som han skulle kunna börja lösa upp knutarna i Kongokrisen. KG Hammar har kommit till den slutsatsen, men jag tror varken KG Hammar eller jag kan veta om det verkligen förhöll sig på det sättet.

Det yttersta belägget för att Hammarskjöld ibland helt tappar bort Buber är hans relation till den kongolesiske regeringschefen Lumumba. Denne var en på många sätt besvärlig ledare, impulsiv och oerfaren, bättre på att elda massorna än att styra ett land. Men han var Kongos dominerande politiker, och ställningen som regeringschef skaffade han sig i landets första allmänna val. Han skulle komma att bli ett rött skynke för amerikanerna, men innan det hunnit ske hade Hammarskjöld dömt ut honom, som människa och som ledare. Han ville, sade han enligt amerikanska diplomater, att världen skulle se "vad för slags människa" Lumumba var. Han avskrev honom, innan amerikanerna gjort det, som politiskt försumbar och på väg att förlora sin politiska betydelse trots att han knappt tillträtt som regeringschef. Det här var en av de viktigaste politiska relationer Hammarskjöld hade under sin långa tid som generalsekreterare, och vart Buber här har tagit vägen kan man verkligen fråga sig. Höga ideal är, som vi alla vet, inte en garanti för att vi förmår leva upp till dem. Jag vill inte ge sken av att det skulle ha varit lätt att etablera ett fungerande förhållande till Lumumba. Min poäng är snarare att Hammarskjöld inte ens gjorde ett försök.

Hammarskjölds andlighet kan ge upphov till andra missförstånd. Kanske är det Johannesevangeliet och Jesu ord om att "sanningen ska göra er

fria” som här spökar. Jag har exempelvis intrycket att många föreställer sig att Hammarskjölds Gudstro gjorde det lättare att vara FN-chef. Han kunde ju söka ledning hos Gud. Men Hammarskjölds Gud var inte en Gud som klargjorde vad en generalsekreterare skulle göra, och vad han inte skulle göra. Hammarskjölds Gud gav honom mod och en frihet att handla. Men eftersom Gud vill vårt oberoende, måste människan handla på eget ansvar. Ansvaret blir ännu större, ett ansvar inför både Gud och människor.

Av detta följer i sin tur att handlandet måste vara överlagt och en följd av noggranna förberedelser. Minst av allt var Hammarskjölds diplomatiska framgångar ett resultat av något slags benådad improvisation. Tvärtom, han var en outtröttlig arbetare i diplomatins vingård. I de stora politiska kriserna var det hans uthållighet, hans fysiska och mentala energi, hans politiska fantasi och hans enastående förmåga att omsätta sina planer i praktisk-politisk handling som låg bakom hans triumfer. Han rörde sig ofta rätt försiktigt i en politisk terräng, som han utforskat noga innan han satte sig ner vid förhandlingsbordet. Och han såg genom sitt samarbete med en eller flera stormakter - nästan alltid med USA - till att han kunde sätta makt bakom sina ord. Han var inte en drömmare utan en realist.

Som den fjällvandrare och bergsbestigare han var använde han ibland bergsbestigningsmetaforer för att belysa hur han arbetade. “Det är omsorgen vid de sista stegen under toppen som avgör värdet av allt som må ha gått före”, skrev han i *Vägmärken*. När han som tillträdande generalsekreterare i april 1953 mötte journalisterna i New York, förklarade han mer i detalj vad han menade: “Så mycket vet jag om denna idrott (bergsbestigning) som att de egenskaper den kräver är just de som jag anser att vi alla behöver idag: uthållighet och tålamod, ett fast grepp om realiteterna, noggrann men fantasifull planering, klar medvetenhet om farorna men också om det faktum att ödet är vad vi gör det till, och att den säkraste klättraren är den som aldrig ifrågasätter sin förmåga att övervinna alla svårigheter.”

Så till sist en avslutande reflektion. Titeln på min bok är “Helgon och maktspelare.” Det är inte bara en klatschig formulering som ska locka läsare. Formuleringen speglar också en verklighet. Den rikt begåvade

Hammar skjöld var på många sätt en motsatsernas man. Det var han, tycker jag, också i sin andlighet. Å ena sidan dessa "förhandlingar" - i all tysthet - med sig själv och med sin Gud, dokumenterade i en dagbok som fört många teologers tankar till Augustinus' Bekännelser.

Hammar skjöld som en modern kristen mystiker. Å andra sidan, ständigt indragen i storpolitikens stormvirvlar, med en större och viktigare roll i internationell efterkrigsdiplomati och politiskt beslutsfattande än någon annan svensk haft under hela 1900-talet.

Det finns i *Vägmärken* en brygga mellan hans inre och yttre liv. Den bryggan är den ofta citerade satsen att "vägen till helgelse i vår tid med nödvändighet går genom handling." Den där satsen nertecknade Hammar skjöld 1955. Ändå doftar den av 1960-tal, av den radikale bondsonen och påven Johannes XXIII, det av honom inkallade Andra Vatikankonciliet (1962-65) och Lutherska världsförbundets möte i Uppsala 1968. Dessa möten genomsyrades av Hammar skjöldtanken att tron måste leda inte bara till goda gärningar i största allmänhet, utan till handlingar av rättvisa och rättfärdighet.

Centralt i Hammar skjöld's tankevärld är att det inte kan handla om att helgelsen följer av gärningarna. Nej, för Hammar skjöld handlar det om en växelverkan mellan helgelse och handling, om att leva vänd inåt, mot "ljuset", och om att buren av Guds kärleks makt bli ett instrument för dessa handlingar av rättvisa och rättfärdighet.

Det är en paradox att radikala kristna på 1960-talet var så ointresserade av Hammar skjöld, trots publiceringen av *Vägmärken*, och trots att svensk kristenhet gått från 1950-talets debatt om tro och vetande, från Ingemar Hedenius' och Herbert Tingstens kristendoms kritik, till 1960-talets politiska aktivism och intresse för världen utanför Europa. Men intresset för Marx, Trotskij och Marcuse tog över intresset för Hammar skjöld. En utåtriktad kristendom med rötter i kristen mystik uppfattades som en främmande företeelse. Vad det berodde på kan man diskutera, kanske här efteråt eller i något annat sammanhang. Men om det finns något mystikern Hammar skjöld har att säga oss idag, så är det väl att han får oss att se att inre och yttre liv kan hänga ihop, om än inte

på det linjära sätt vi ibland föreställer oss.